

УДК 332.055.2:338.43(477+100)

*В.М. НЕЛЕПА, доктор економічних наук, професор,
професор кафедри
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

Тенденції розвитку сільського господарства в Україні та світі

Постановка проблеми. За останні 25 років у сільському господарстві України відбулися кардинальні зміни, передусім, у його галузевій структурі. Для оцінки як цих змін, так і обґрунтування продуктово-ринкової стратегії агропродовольчого комплексу України доцільно порівняти тенденції розвитку головних галузей сільського господарства та організаційно-правових форм господарювання на селі в Україні й світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти тенденцій розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні й світі висвітлюються в роботах вітчизняних учених, зокрема, В.І. Власова [1], В.П. Галушко [2] – стан і тенденції світового та регіонального виробництва аграрної продукції; С.М. Кваші й В.І. Власова [3], В.М. Нелепа [6] – оцінка рівня, структури і можливостей експорту продукції агропродовольчого комплексу України порівняно з країнами, що мають найвищі у світі обсяги експорту цієї продукції; Л.В. Молдаван [4] – тенденції розвитку організаційно-правових форм господарювання на селі у світі та Україні.

Мета статті – дослідження тенденцій розвитку сільського господарства і його основних галузей, організаційно-правових форм

господарювання на селі в Україні порівняно з країнами світу та обґрунтування перспектив зростання виробництва й експорту продукції агропродовольчого комплексу України.

Виклад основних результатів дослідження. Сільське господарство України має значні природно-економічні можливості щодо збільшення обсягів виробництва та експорту продукції агропродовольчого комплексу. По-перше, це родючі, переважно чорноземні, ґрунти. При цьому основною конкурентною перевагою як рослинницької, так і тваринницької продукції, що на них виробляється, порівняно із країнами Західної Європи й Північної Америки, є її повноцінність. Мається на увазі вміст у ній необхідних для здоров'я людини 90 елементів, у т.ч. 60 мікроелементів, 12 амінокислот, жирних кислот та вітамінів [5]. По-друге, сприятливі кліматичні умови для вирощування більшості культур і тварин. І, нарешті, вікові хліборобські традиції українських селян, достатньо високий професійний рівень працівників сільського господарства, харчової промисловості й аграрної науки. На селі проживає 31,3% населення країни [8].

На жаль, свої потенційні можливості розвитку сільського господарства Україна використовує незадовільно. Про це переконливо показує порівняння індексів сільськогосподарського виробництва України і світу за

1990-2012 роки (рис. 1). Якщо у світі виробництво продукції сільського господарства за зазначений період збільшилося на 68%, то в Україні скоротилося на 21% [8, 10]. При цьому виробництво рослинницької продукції

у світі зросло на 77%, а в Україні – на 21%. Водночас тенденції розвитку тваринницької продукції зовсім протилежні: якщо у світі виробництво останньої збільшилося на 68%, то в Україні, навпаки, знизилося на 44%.

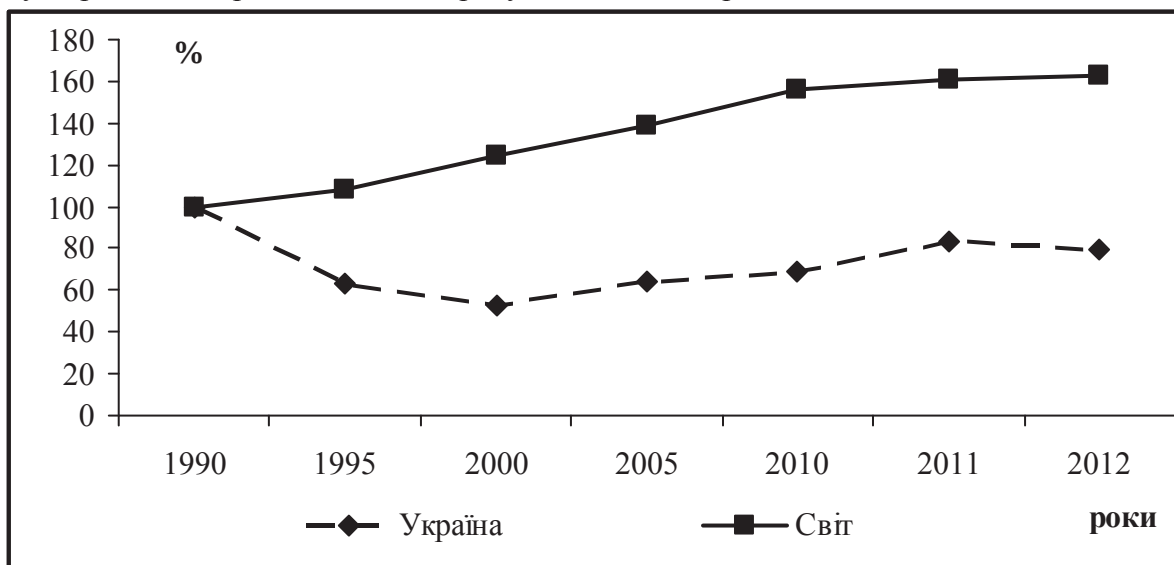

Рис. 1. Індекси сільськогосподарського виробництва в Україні та світі (1990 р. – 100%) [8]

Для детальнішого аналізу порівняємо темпи розвитку головних галузей сільського господарства в Україні та світі (табл. 1). Наведені дані показують, що, по-перше, світові темпи розвитку всіх галузей за досліджуваний період перевищують українські. Ці темпи подібні таким тільки у виробництві зерна, олійних і картоплі. По-друге, особливо турбують діаметрально протилежні темпи розвитку тваринницьких галузей. Якщо у

світі виробництво молока за 1990-2012 роки зросло на 39%, м'яса – 68, яєць – 93%, то в Україні за 1990-2013 роки виробництво зменшилося: молока – на 53%, м'яса – на 23%; лише виробництво яєць зросло на 20%. Це відбулося внаслідок значного скорочення в Україні поголів'я великої рогатої худоби у п'ять разів, свиней – більше ніж у два рази, овець – у сім разів.

1. Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції в Україні та світі [8, 12]

Показник	Україна			світ		
	1990 р.	2013 р.	%	1990 р.	2012 р.	%
Площа с.-г. угідь, млн га	41,9	41,5	99	4824	4922	102
у т.ч. ріллі	33,6	32,5	96	1403	1396	99
Чисельність населення, млн осіб	51,9	45,5	88	5296	7080	134
Виробництво, млн т:						
зернових і зернобобових	51	62,9	123	2010	2639	131
олійних	16,7	22,3	134	266	365	137
овочів і баштанних культур	7,5	9,9	132	462	1106	239
плодів, ягід і винограду	3,7	2,3	62	353	636	180
молока	24,5	11,5	47	543	754	139
м'яса	4,4	3,4	77	180	302	168
вовни	0,03	0,003	10	3,4	2,1	62
яєць, млрд шт.	16,3	19,6	120	648	1251	193
Поголів'я, млн гол., ВРХ:						
свиней	24,6	4,7	19	1449	1694	117
овець	19,4	7,9	41	865	977	113
птиці	7,9	1,1	14	1206	1157	96
	246	229	93	12265	23961	195

Для з'ясування причин такої значної диференціації нами виділено чотири групи

сільськогосподарських галузей України згідно з їх темпами розвитку.

2. Зв'язок темпів розвитку виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції з рівнями рентабельності її виробництва

Група і вид продукції	Індекс виробництва продукції у 2011-2013 рр., % до 1990 р.	Рівень рентабельності виробництва, %			
		1990 р.	2000 р.	2010 р.	2013 р.
I. Соняшник	361	237	52	65	29
Соя	2504	142	н/д	16	16
Ріпак	1281	204	н/д	27	9
II. Зерно	117	275	65	14	2
Картопля	129	27	14	62	23
Овочі	132	28	-2	23	7
Виноград	68	72	63	92	102
Фрукти	79	24	-1	15	155
Яйця	115	27	11	19	48
М'ясо птиці	155	17	-33	4	-10
III. Цукрові буряки	36	29	6	17	3
Молоко	49	32	-6	18	14
М'ясо свиней	47	21	-44	-8	0,2
IV. Льон-довгунець	1	47	-30	н/д	н/д
Тютюн	1,3	н/д	н/д	н/д	н/д
Хміль	9,7	н/д	н/д	-37	-12
Вовна	13	-2	-76	-82	-73
М'ясо: овець і кіз	45	2	-46	-30	-43
великої рогатої худоби	21	21	-42	-3	-43

Джерело: Статистичний щорічник «Сільське господарство України» та статистичний бюлетень «Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах» за відповідні роки.

Для кожної галузі наведено також дані про рівень рентабельності виробництва продукції за 1990, 2000, 2010 і 2013 роки (табл. 2). Чітко простежується залежність темпів розвитку окремих галузей від рівня рентабельності виробництва продукції. Так, у першій групі галузей (олійні культури), які мають найвищі темпи розвитку, спостерігається й стабільно високий рівень рентабельності. Для галузей другої та третьої груп рівень рентабельності значно нижчий, а для галузей четвертої (найпроблемнішої) групи – стабільно високий рівень збитковості. Катастрофічно низькі темпи розвитку галузей четвертої групи пояснюються також зниженням внутрішнього ринку льонопродукції й коноплі, хмелю, вовни, тютюну, шовку через інституційні прорахунки, неконтрольований імпорт і секонд-хенд.

Наприклад, рятуючи швейну промисловість за рахунок введення давальницьких схем, Верховна Рада України та Уряд «загубили» цілу низку галузей: льонарство, коноплярство, шовківництво, вівчарство, заводи первинної переробки цієї продукції й текстильну промисловість.

На особливу увагу заслуговує узагальнення світового досвіду щодо вибору ефек-

тивних організаційно-правових форм господарювання на селі, а також вивчення впливу цих форм на структуру виробництва та експорту продукції агропродовольчого комплексу країни. При цьому для України дуже важливо вивчити латиноамериканський досвід (як негативний) і західноєвропейський та північноамериканський (як найефективніший).

Яскравим представником латиноамериканського шляху є Аргентина. Там панують поміщицькі латифундії й агрохолдинги, яким належить 95% сільськогосподарських угідь [11]. Причому частка латифундій розміром понад 2,5 тис. га становить 63% всіх сільськогосподарських угідь, а розміром більше 10 тис. га – 36%. Країна повністю урбанізована: на селі залишилося 7,5% населення. У структурі експорту продукції агропродовольчого комплексу олійні та зернові, як і в Україні, мають близько 75%, при цьому одна культура (soя разом із продуктами її переробки) – більше 50% (рис. 2) [10]. Водночас в експорті Аргентини, яка має 108 млн га пасовищ, традиційною була продукція – м'ясо великої рогатої худоби – вона скоротилася до 2,6%. Не дивно, що недавно Аргентина восьмий раз оголосила дефолт.

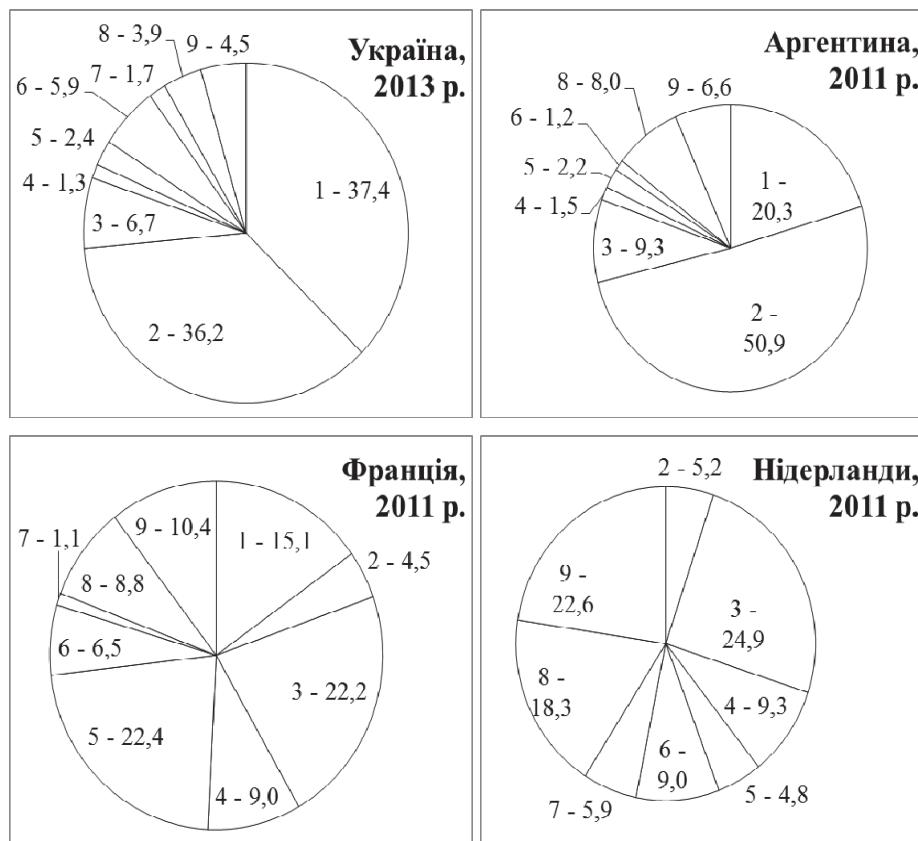

Рис. 2. Структура експорту продукції агропродовольчих комплексів України, Аргентини, Нідерландів і Франції, % [10]

Позначення: 1 – зернові культури; 2 – олійні та продукти їх переробки; 3 – продукція тваринництва; 4 – готові харчові продукти, дитяче харчування, корм для домашніх тварин, харчові відходи; 5 – вина і алкогольні напої; 6 – кондитерські вироби та вироби з какао, кава, чай; 7 – сигарети; 8 – фрукти, овочі, квіти; 9 – інша продукція (яка займає у структурі експорту менше 1%).

Зовсім іншим – цивілізованим, європейським – шляхом йдуть ось уже два століття селяни Західної Європи та Північної Америки. Це шлях середніх і малих фермерських господарств, об'єднаних у кооперативи. Наприклад, у США в 2013 році було 2,1 млн фермерських господарств, що працювали на 370 млн га сільськогосподарських угідь (із 416 млн га наявних у державі). Середній розмір фермерського господарства становить 170 га.

Аналогічну картину спостерігаємо в країнах Західної Європи, зокрема у Франції та Нідерландах, де є відповідно 514690 [9] і 100545 [13] фермерських господарств із середнім розміром 55 та 2 га.

Головна суть цього шляху в тому, що фермери добровільно об'єднуються в кооперативи (як правило, галузеві), завданням яких є забезпечення фермерів дешевими та якісними матеріально-технічними ресурсами, заготівля, транспортування, зберігання, переробка і реалізація сільськогосподарської продукції та продуктів харчування.

Наприклад, у Франції близько 3800 кооперативів об'єднують 90% фермерів. Більшість із цих кооперативів спеціалізується на одному виді продукції (зерно, молоко, овочі, виноград тощо). Через кооперативи фермери продають близько 70-80% зерна, молока, вирощених свиней, яєць і птиці, овочів, фруктів, винограду. Кооперативи самі експортують продукцію. Завдяки таким кооперативам забезпечується економічний та соціальний захист селян; в експорті цих країн значну питому вагу становить високотехнологічна й наукоємна продукція харчової промисловості.

Про останнє переконливо доводять дані про структуру експорту продукції агропродовольчого комплексу Нідерландів і Франції. Вона відрізняється від структури експорту такої продукції Аргентини та України (див. рис. 2), по-перше, величезним асортиментом продукції, по-друге, в ній домінує продукція харчової промисловості й продукції та продуктів харчування.

кти переробки тваринницької продукції. Детальніше про це в нашій статті [5].

Ще в 1991 році автор спільно з Ю.Я. Лузаном опублікував статтю [7] і представив у Кабінет Міністрів України як проект Закону України «Про особливості приватизації підприємств харчової промисловості». Згідно з цим Законом виробники сільськогосподарської продукції ставали співвласниками підприємств харчової промисловості, а це основа взаємовигідного розвитку обох сфер АПК. На жаль, Україна знову не використала цю сприятливу можливість, а пішла шляхом «дикого Заходу» – латиноамериканським.

За останні 15 років площа сільськогосподарських угідь в агро- та агропромислових холдингах збільшилася за оцінками експертів у 14 разів (із 0,5 до 7 млн га).

Відсутність в Україні виваженої аграрної політики, передусім щодо ефективної продуктово-ринкової стратегії агропродовольчого комплексу і перспективних організаційно-правових форм господарювання на селі, спричинила глибоку кризу в сільському господарстві. Це знайшло відображення й у структурі експорту продукції агропродовольчого комплексу України, що є дзеркальним відображенням структури експорту Аргентини (рис. 2). І тут і там експортують переважно сировину, причому дві групи галузей (зернові та олійні) мають більше 70% усього експорту.

У цьому зв'язку слід підкреслити, що і в країнах Північної Америки та Західної Європи свого часу також почали створювати агрохолдинги. Але суспільство, своєчасно оцінивши їх вкрай негативний вплив на соціальну й екологічну ефективність сільськогосподарського виробництва і розвиток сільських територій, прийняло кардинальні інституційні заходи щодо обмеження їхнього розвитку. Зокрема, у США в 1970 році був прийнятий закон, що забороняв займатися сільськогосподарською діяльністю організаціям, капітал яких перевищує 3 млн дол. США. Тому й немає у США, наприклад, таких монстрів як українські «Миронівський хлібопродукт» (300 тис. га сільськогосподарських угідь і 52% українського ринку бройлерів) та «Укрлендфармінг» (680 тис. га і 33% ринку курячих яєць).

Бройлерні компанії США зовсім не мають землі, ні птахофабрик батьківського стада, ні бройлерних птахофабрик (все це в руках фермерів, які поставляють бройлерним компаніям за контрактами зерно, інкубаційні яйця й бройлерів). У бройлерних компаній залишаються тільки промислове виробництво: комбікормовий завод, інкубатор, забійний цех і переробка.

Подібні обмежувальні закони прийнято також у Франції та інших країнах Західної Європи. Більше того, низка країн Латинської Америки (Бразилія, Чилі, Болівія, Венесуела, Мексика), пересвідчившись у згубних наслідках шляху, останніми роками запровадила заходи щодо повернення селян на село й створення там фермерських господарств замість агрохолдингів [4].

Висновки. 1. Порівняння тенденцій і темпів розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні та світі, на жаль, не на користь України. Якщо за 1990-2012 роки у світі виробництво сільськогосподарської продукції зросло на 63%, то в Україні – зменшилося на 21%. При цьому в світі спостерігається збільшення виробництва практично в усіх галузях, а в Україні існує величезна диференціація в розвитку окремих галузей: зростання виробництва продукції олійних культур – у 3-25 разів (сої, ріпаку, соняшнику) і на 17% – зерна, 15% – яєць, до практично повного знищення цілої низки галузей (льонарство, коноплярство, хмелярство, вівчарство, шовківництво, тютюнництво).

2. Сільське господарство України знаходиться в глибокій системній економічній, соціальній та екологічній кризі. Головною причиною цього є відсутність за всі роки самостійної України ефективної аграрної політики, зокрема стосовно продуктово-ринкової стратегії її агропродовольчого комплексу й ефективних організаційно-правових форм господарювання на селі.

3. Порівняння латиноамериканського шляху розвитку сільського господарства (величезні поміщицькі латифундії, агрохолдинги і т.п.) з фермерсько-кооперативним шляхом розвитку країн Західної Європи та Північної Америки показало їхній вплив на структуру виробництва й експорту продук-

ції агропродовольчих комплексів – рівень соціальної та екологічної ефективності.

У першому випадку це обмежений асортимент продукції (переважно сировини), знищення селянства і села, а в другому – диверсифікація виробництва й експорту продукції, переважно харчової промисловості, висока соціальна та екологічна ефективність виробництва.

4. Україні слід вивчити й узагальнити цей світовий досвід і терміново внести кардинальні зміни в аграрну політику держави, зокрема:

під час розробки продуктово-ринкової стратегії агропродовольчого комплексу не звужувати (як це робиться зараз), а максимально розширювати асортимент виробництва та експорту продукції, харчової промисловості (а не сировини), відродження знищених галузей;

перейти на фермерсько-кооперативний шлях розвитку сільського господарства, запровадивши при цьому інституційні обмеження розвитку аграрних і агропромислових холдингів, як це зробили свого часу країни Західної Європи та Північної Америки.

Список використаних джерел

1. Власов В.І. Світове і регіональне виробництво аграрної продукції : моногр. / П.Т. Саблук, Г.А. Калієв, В.І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 210 с.
2. Економіка світового сільського господарства : підруч. ; за ред.: В.П. Галушко, В.К. Берегового. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2011. – 1000 с.
3. Кваша С.М. Експорт та імпорт продукції аграрної сфери України / С.М. Кваша, В.І. Власов. – К.: Інститут аграрної економіки, 2013. – 82 с.
4. Молдаван Л.В. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки: моногр. / [О.В. Шубравська, Л.В. Молдаван, Б.Й. Пасхавер та ін.]; за ред. д.е.н. О.В. Шубравської; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012.
5. Нелеп В.М. Перспективи експорту продукції сільського господарства і харчової промисловості України / В.М. Нелеп, О.М. Висоцька // Економіка АПК. – 2014. – № 3. – С. 72-78.
6. Нелеп В.М. Земля України і здоров'я нації / В.М. Нелеп, Я.В. Бойко // Економіка АПК. – 2011. – №1. – С. 20-27.
7. Нелеп В.М. Приватизація підприємств харчової і переробної промисловості / В.М. Нелеп, Ю.Я. Лузан // «Сільські вісті». – 1991. – 14 груд. і «Економіка сільськогосподарських і переробляючих підприємств», 1992. – № 3.
8. Сільське господарство України за 2013 р. : [стат. збірник] / [за ред. Н.С. Власенка, відп. за вип. О.М. Прокопенко]. – Державна служба статистики України. – К., 2014. – 400 с.
9. Agriculture's key figures. The average size of French farms is 135 acres [Electronic source]. – http://www.momagri.org/UK/agriculture-s-key-figures/The-average-size-of-French-farms-is-135-acres_1070.html.
10. Detailed food and agricultural trade data [Electronic source]. – Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2013. – http://faostat3.fao.org/download/Q/*/E.
11. Latin America: The State of Smallholders in Agriculture [Electronic source] /Julio A. Berdegue and Ricardo Fuentealba/ IFAD Conference on New Directions for Smallholder Agriculture, Rome, Italy/. – <http://www.ifad.org/events/agriculture/doc/papers/berdegue.pdf>.
12. The Agricultural Production domain [Electronic source]. – Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2013. – http://faostat3.fao.org/download/Q/*/E.
13. World Markets for Organic Fruit and Vegetables – Opportunities for Developing Countries in the Production and Export of Organic Horticultural Products [Electronic source] / FAO. Rome, 2001. – <http://www.fao.org/docrep/004/y1669e/y1669e0c.htm>.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2015 р.

*